

СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ НА РОЗУМІННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ

Зазначено, що питання прав людини сьогодні є найважливішим для внутрішньої та зовнішньої політики усіх держав світової спільноти. Становище сфери прав особи, їх практичної реалізації є критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави і суспільства загалом. Підкреслено, що інтерес до концепцій прав людини легко пояснити з урахуванням соціально-економічного переформування, що відбувається в Україні, та процесів у світі, спричинених глобалізаційними ризиками.

Ключові слова: *право, людина, демократія, держава, суспільство, політика.*

Постановка проблеми. Для України питання прав людини нині набуває надзвичайної актуальності. Виявлення з перших кроків самостійного державного будівництва бажання посісти гідне місце у світовому та європейському співтовариствах означає для України необхідність приведення свого законодавства у відповідність із міжнародними, а у географічному вимірі – європейськими стандартами прав людини. Тому, досліджуючи означену проблему, треба акцентувати на загальновизначених нормах прав людини, що притаманні як міжнародному, так і внутрішньодержавному праву. Вони відображають історично досягнутий рівень демократії та гуманності суспільства у міжнародному та внутрішньодержавному аспектах. Завдяки цьому останні мають особливі юридичні властивості – ні міжнародний договір, ані внутрішньодержавний закон не можуть обмежити права людини.

Стан дослідження. Поняття, проблеми сутності, стану, практичного застосування, удосконалення та перспектив розвитку прав людини привертали увагу багатьох учених-правників усього світу. Цим питанням присвячено низку дисертацій, навчальних посібників, наукових статей, зокрема таких вітчизняних дослідників, як: Н. М. Раданович, В. Я. Крижанівський, В. Л. Погорілко, П. М. Рабінович, Ю. Ю. Білас, А. Ю. Олійник, Н. М. Оніщенко, О. М. Руднева, А. М. Колодій та ін.

Метою статті є визначення на основі аналізу наукової літератури сучасного погляду на сутність та особливості прав людини у міжнародному та внутрішньодержавному праві.

Виклад основних положень. Права людини – одне із найбільш уживаних понять у сучасному правознавстві, щодо якого і в наш час тривають гострі дискусії серед учених. Інтерес до концепцій прав людини легко пояснити з огляду на соціально-економічну перебудову в Україні та процеси у світі, зумовлені глобалізаційними ризиками [2, с. 3].

Конституція України приділяє особливу увагу питанню конституційного закріплення прав і свобод людини та громадянина. Це законмірно, адже права і свободи людини й громадянина в наш час стали загально визнаною найвищою суспільною цінністю. Нині визнання і практичне здійснення прав і свобод людини і громадянина стало основним критерієм міри демократичності певної держави.

Окрім того, Конституція України розрізняє права людини і громадянина та її свободи. Тому доречно зазначити, що свобода людини загалом є первинним поняттям у системі прав людини та громадянина. У зв'язку з цим прийнято розрізняти природні права людини, тобто ті, які пов'язані із її існуванням і розвитком, і набуті права, які характеризують в основному соціально-політичний статус людини й громадянина (право на підприємництво, виборче право тощо). Можна стверджувати, що, відповідно до Конституції України, свободу людини як юридичну категорію характеризують такі основні риси:

- люди вільні від народження, ніхто не має права порушувати їхні природні права, саме держава у демократичному суспільстві є головним гарантом свободи людини;
- людина вільна робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством;
- люди мають рівні можливості, закріплені правом.

Водночас свобода людини як об'єктивна реальність сягає за межі, врегульовані правом, і має свої витoki в системі інших соціальних норм, що панують у демократичному суспільстві. У ширшому значенні свобода характеризує загальне становище людини, її соціальний статус. У вузькому правовому тлумаченні свобода є можливістю людини вчиняти певні конкретні дії в межах, установлених правом. Можливості, що надаються нормами чинного права, мають назву суб'єктивних прав людини.

Конституція України розрізняє також поняття «права людини» і «права громадянина». У першому випадку йдеться про права, пов'язані з істотою, її існуванням і розвитком. Людина (як суб'єкт прав і свобод) у цьому розумінні є переважно фізичною особою. До цього виду прав належить: право на життя (ст. 27); на повагу до гідності людини (ст. 28); на свободу та особисту недоторканність

(ст. 29); на недоторканність житла (ст. 30); на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32) тощо.

Щодо прав громадянина, то вони пов'язані зі сферою відносин людини з суспільством, державою, їх інституціями. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є. Прикладом прав громадянина, встановлених у Конституції України, є право громадян України на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38), право на участь у проведенні мітингів, походів, демонстрацій (ст. 39) тощо.

Права людини мають порівняно з правами громадянина домінуюче значення. Адже права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій або іншій державі, а права громадянина – лише на тих осіб, які є громадянами певної країни.

Отже, поняття «права людини» є ширшим, ніж «права громадянина».

Водночас, розмірковуючи про права людини і громадянина, треба враховувати, що їх поділ на права людини і громадянина не має абсолютного значення, оскільки на підставі досягнення згоди між державами деякі громадянські (особисті) права можуть бути поширені на громадян іншої держави – суб'єктів укладених між державами договорів.

Отже, відповідно до Конституції України, основне право людини і громадянина – їхня можливість здійснювати певні дії для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів, які встановлені державою і закріплені в Конституції та інших нормативно-правових актах.

Конституція України закріплює основні права і свободи людини і громадянина, що становлять основу будь-яких інших прав і свобод. Існують різні класифікації прав людини і громадянина. Їх поділяють на основні і похідні. Основні права поділяють на: а) громадянські (особисті, фізичні); б) політичні; в) економічні; г) соціальні; г) культурні та ін. Наприклад, П. Рабінович поділяє основні права людини і громадянина за сферою суспільних відносин і характером потреб на: а) фізичні; б) особистісні; в) культурні; г) економічні; г) політичні.

В одній із класифікацій виокремлюються класичні та соціальні права. Перші містять громадянські та політичні права й спрямовані на обмеження влади держави над людиною. Інші – охоплюють економічні, соціальні та культурні права [3, с. 170–173].

Права людини – це певні можливості людини, які необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних

умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів. Відображена у цій дефініції інтерпретація прав людини ґрунтується не просто на соціальному, а власне на соціально-потребовому підході. Адже існування та розвиток людини тривають зазвичай тільки у процесі задоволення її потреб; а цей процес, звісно, опосередковується здебільшого такими «засобами», які є природно-історичними (соціально-природними) наслідками попередньої та поточної діяльності інших суб'єктів, тобто результатами суспільного виробництва (і матеріального, і духовного).

Наведений аспект розуміння прав людини може бути стисло, як квінтесенція, відображений у такому твердженні: будь-яке право людини – це право на задоволення певних її потреб. У цьому виявляється (окрім іншого) гуманістичність потребової інтерпретації прав людини і вбачається чи не найістотніша її перевага.

Розуміння прав людини як певних її можливостей наведено у працях багатьох теоретиків, суспільствознавців.

Що ж до інших інтерпретацій цього поняття у сучасній науковій літературі, то можна зазначити лише про те, що вони можуть бути узагальнені так:

- права людини – це певним чином унормована її свобода;
- права людини – це певні її потреби чи інтереси;
- права людини – це її вимоги про надання певних благ, адресовані суспільству, державі, законодавству;
- права людини – це умови та блага (матеріальні, духовні), необхідні для нормального функціонування індивіда;
- права людини – це певний вид, частина (форма існування, спосіб вияву) моралі.

На думку П. Рабіновича, сучасна класифікація прав людини, з огляду на різні види індивідуальних потреб, які задовольняються за посередництвом здійснення, використання певних прав, така:

- фізичні права (або, за такою термінологією, життєві, вітальні чи соматичні), здійснення яких задовольняє найважливіші, базові, визначальні потреби людини у забезпеченні її біологічного, «тілесного» існування, виживання, безпечного психофізичного розвитку. У разі порушення, руйнації, ліквідації прав цієї групи втрачають сенс, зводяться нанівець будь-які права людини, що належать до інших груп;
- особистісні права, здійснення яких задовольняє потреби людини у формуванні, безпечному функціонуванні й розвитку її особистості, тобто носія тих або інших духовно-моральних індивідуальних властивостей;

– культурні права, реалізація яких задовольняє потреби людини у доступі до культурних надбань свого народу та інших народів (зокрема у здобутті знань), у її самореалізації шляхом створення нею різноманітних цінностей культури.

Спільною особливістю наведених різновидів основоположних прав є те, що їх належність кожній людині та їх використання нею не може формально залежати від будь-яких її соціальних чи «демографічних» властивостей. Тому в структурі розглядуваної класифікації прав людини вони «розташовуються», так би мовити, як перші.

Крім зазначених видів прав людини, існують також:

– економічні права, здійснення яких задовольняє потреби людини в її індивідуальній самореалізації у господарській (економічній) діяльності, зокрема шляхом участі у виробництві матеріальних благ, наданні послуг або підприємстві;

– політичні права, які задовольняють потреби людини у визначенні загальних соціальних умов її індивідуального існування й розвитку через її участь в управлінні суспільством (його осередками, об'єднаннями) і державою.

Права людини і громадянина в Україні можуть обмежувати тільки у випадках, прямо передбачених Конституцією, і з метою:

- врятування життя людей та майна;
- запобігання злочинів чи його припинення;
- забезпечення інтересів національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку, економічного добробуту;
- забезпечення охорони здоров'я і моральності населення, захисту репутації або прав і свобод інших людей;
- запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно.

У жодному разі не можуть бути обмежені:

- право мати рівні з іншими конституційні права і свободи та право бути рівними перед законом;
- право громадянина України не бути позбавленим громадянства;
- право не бути вигнаним за межі України та право не бути виданим іншій державі;
- право на життя і право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань;
- право кожного на повагу до його гідності та право не зазнавати катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує його гідність, поводження чи покарання;
- право не зазнавати без власної згоди медичних, наукових чи інших дослідів;

- право на свободу та особисту недоторканність;
- право не бути заарештованим або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах і в порядку, встановлених законом, тощо.

Тобто фундаментальний характер прав людини означає, що будь-яке втручання державної влади у реалізацію ваших прав має бути чітко юридично закріпленим, відповідати положенням Конституції та бути обґрунтованим.

Крім того, надзвичайно важливо розмежовувати поняття «права людини» і «свобода людини», які є схожими за виникненням і кардинально різними за способом захисту та реалізації.

Свободи людини – це сфери діяльності людини, в які держава не повинна втручатися. Вона лише окреслює за допомогою правових норм кордони, територію, на якій людина діє за своїм вибором і на власний розсуд. Попри це, держава має забезпечити захист цих кордонів від втручання інших осіб. Наприклад, держава не має права впливати на прихильність людини до того чи іншого віросповідання, встановлювати будь-яку релігію як обов'язкову – це особисті свободи людини. Проте держава може запровадити закони, що обмежують свободу совісті з метою забезпечення належного визнання та поваги до прав і свобод інших осіб, задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку та безпеки.

На відміну від поняття «свободи людини», в правах людини фіксується конкретна сфера, напрям діяльності індивіда. Держава зобов'язана забезпечити та захистити законні дії людини в зазначеній сфері. В цьому випадку вже не пропонується можливість вибору варіанту діяльності всередині цього права. Цим правом можна скористатися, реалізувати його чи ні, оскільки право не є обов'язком. Наприклад, українці мають право на участь в управлінні державою як безпосередньо, так і через голосування за своїх кандидатів до парламенту. Але не всі йдуть на виборчі дільниці для того, щоби взяти участь у голосуванні [4, с. 12–13].

Свободу людини в юридичних джерелах розглядають із різних позицій. Відстежується втілення ідеї свободи в теоретичних положеннях, теоріях і поглядах учених і філософів різних часів.

Конституція України закріпила невідчужуваність і непорушність прав і свобод людини, їх недоторканність, невичерпність і забезпеченість із боку держави. Саме в цьому аспекті історія виникнення і розвитку ідей та поглядів на свободу людини становить певний інтерес. Важливим для дослідження є не тільки свободи людини, але й їх гарантії, розвиток демократії права, законності, справедливості.

Для сучасних політико-правових знань ідеї і концепції минулого виконують важливу роль як аргументи та теоретичні передумови подальшого їх розвитку [5, с. 27].

Основу свободи людини становить природне і позитивне право, що закріплюється у правових законах та інших джерелах права. Дії кожної людини в межах правових законів гарантують їй індивідуальну свободу від втручання в її індивідуальність (її внутрішній стан). Позитивні закони в такому випадку повинні ґрунтуватися на справедливості й природному праві людини. Зауважимо, що правова та конституційна свобода своїм джерелом має природні права людини. Знання законів природи і суспільства та свідомий вибір людиною розумного варіанту поведінки своєї діяльності забезпечує людині свободу у різних сферах життєдіяльності в межах необхідності. Поведінка як активність організму людини в процесі її пристосування до певного середовища має соціальний характер. Це перетворення внутрішнього стану людини у певні дії щодо соціально значущих об'єктів. Соціальна поведінка, урегульована правовими нормами, розглядається як правова, яка може виступати як правомірна і протиправна.

Отже, суб'єктивна свобода – це закріплені об'єктивним правом певні юридичні можливості особи. Конституційна суб'єктивна свобода – це закріплені нормами конституційного права юридичні можливості щодо індивідуальної недоторканності, що здійснюється людиною без втручання в процес їх реалізації з боку держави, її органів і посадових осіб, об'єднань громадян, громади, органів, посадових і службових осіб місцевого самоврядування та гарантуються ними [5, с. 71].

Кожне суспільство мало різні уявлення про справедливість, гідність і повагу. Майже в кожній давній спільноті людей панувала думка про те, що її провідники повинні правити мудро та керуватися при цьому інтересами загального добробуту. Джерелом таких поглядів були заповіді Божі, закони природи, традиції, а часом і політичні рішення, але вони не ґрунтувалися на розумінні того, що кожна людина наділена правом мати справедливих керівників. В упорядкованому суспільстві народ неодмінно відчував, що його еліта брала на себе певні політичні зобов'язання. Проте у нього не було жодних природних чи політичних прав, які він міг би протиставляти несправедливому керівництву. Століттями тривав процес поступового визнання індивідуальної свободи та обмеження влади уряду [6, с. 6].

Право у процесі реалізації свободи особи стає найбільш ефективною спробою узгодження суперечливої природи вищих загальнолюдських і відповідних їм правових цінностей. І саме у цьому полягає його основна цінність. Адже, згідно з уявленнями М. В. Осядла,

«реалізована свобода – це такий результат самодіяльності суб'єктів, який відображає результат їх ціннісного відношення до взаємодії. Цінність свободи у співвідношенні з правом у суспільстві полягає в тому, що свобода є критерієм рівня розвитку суспільства в цілому, показником ступеню його прогресу, а на індивідуальному рівні – показником реального статусу особистості» [7].

З уваги на це, можна виокремити різні наукові погляди співвідношення понять «свобода» та «право»:

1) Цицерон, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, Г. Ф. Пухта вважали, що право – це свобода;

2) Фома Аквінський, Б. М. Чичерін, С. С. Алексєєв, В. С. Нерсесянц, М. І. Байтін, В. М. Селіванов обґрунтували ідею про те, що право є мірою свободи;

3) Платон, І. Бентам, Т. Гоббс, Є. М. Трубецької вбачали у праві міру обмеження свободи.

На підставі зазначеного правомірно зробити висновок про те, що право у співвідношенні зі свободою має подвійну природу. З одного боку, воно є умовою забезпечення і захисту свободи людини за допомогою специфічних засобів і способів. З іншого, – завдяки регулятивному характеру право є одночасно й універсальним інструментом обмеження соціальної свободи.

Аксіологічний зміст категорії свободи в праві, як резюмує М. В. Осядла, відзначається тим, що процес аксіологічного осмислення права набуває останнім часом глобального характеру. Це зумовлюється проникненням правових цінностей до вищих рівнів загальносвітових цілісних ієрархій. Водночас фундаментальні цінності людини стають засадою аксіології права, утворюючи сутнісну константу юридичного простору. Однією з основоположних цінностей індивіда є потреба у свободі. Остання ж, трансформуючись в юридично оформлену свободу, здатна подолати «відчуження» людини у сфері права, зокрема усунути сприйняття індивідом правових цінностей як порожніх абстракцій, а не результату особистої творчості [7, с. 55–56].

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що права і свободи людини загалом є первинними поняттями у системі прав людини та громадянина. У зв'язку з цим прийнято розрізняти природні права людини, тобто ті, які пов'язані з її існуванням і розвитком, і набуті, які характеризують в основному соціально-політичний статус людини й громадянина.

Свобода людини як об'єктивна реальність сягає за межі, врегульовані правом, і ґрунтується на системі інших соціальних норм, що панують у демократичному суспільстві. У ширшому значенні свобода

характеризує загальне становище людини, її соціальний статус. У вужчому правовому тлумаченні свобода є можливістю людини вчиняти певні конкретні дії в межах, установлених правом.

Конституція України закріпила невідчужуваність і непорушність прав і свобод людини, їх недоторканність, невичерпність і забезпеченість із боку держави. Саме в цьому аспекті історія виникнення і розвитку ідей та поглядів на свободу людини становить певний інтерес. Важливими для дослідження є не тільки свободи людини, але й їх гарантії, розвиток демократії права, законності, справедливості. Для сучасних політико-правових знань ідеї і концепції минулого виконують важливу роль як аргументи та теоретичні передумови подальшого їх розвитку.

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: збірник тез II Всеукр. наук.-практ. конф. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. – С. 6–7.

3. Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К., 2008. – С. 170–173.

4. Рабінович П. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П. Рабінович // Вісник Національної академії правових наук України: зб. наук. пр. / редкол.: В. Я. Тацій та ін. – Х.: Право, 2013. – № 2 (73). – С. 12–13.

5. Олійник А. М. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: монографія / А. М. Олійник. – К.: Алерта; КНТ; Центр навчальної літератури, 2008. – 472 с.

6. Права людини: філософські та загальнотеоретичні проблеми // Філософія права і загальна теорія права: додаток до журналу «Право України». – 2013. – № 2. – С. 403.

7. Осядла М. В. Аксиологічний вимір категорії «свобода в праві» / М. В. Осядла // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. – Вип. 61. – С. 55–56.

Федина Н. В. Современные взгляды на понимание прав и свобод человека и гражданина в условиях реформирования в Украине

Отмечено, что вопрос прав человека на сегодня является важнейшим для внутренней и внешней политики всех государств мирового сообщества. Состояние сферы прав личности, их практической реализации является критерием, по которому оценивается уровень демократического развития любого государства и общества в целом. Подчеркнуто, что интерес к концепциям прав человека легко объяснить с учетом социально-экономического перепор-

мирования, которое происходит в Украине, и тех процессов в мире, вызванных рисками глобализации.

Ключевые слова: справедливость, право, человек, демократия, государство, общество.

Fedina N. V. Modern views on the understanding of rights and freedoms of man and citizen in terms of reforming in Ukraine

Relevance of the study is subject to the fact that human rights are currently the most important issue of internal and foreign policy of all countries of the world community. It is the state in the field of the human rights, their implementation, is the criterion by which the level of democratic development of any country and society as a whole is assessed. Interest in the concept of human rights is easy to explain considering socio-economic restructuring in Ukraine and those processes taking place in the world and caused by globalization risks.

The first major legal act was the Universal Declaration of Human Rights and Freedoms, adopted by the UN General Assembly on December 10, 1948. The significant difference of international instruments of human rights from other international agreements is that the obligations imposed on the state regulate not relations with other states, but rather aim to protect the rights and freedoms of citizens of this state.

One of the realiae of modern international law is the recognition of human rights to be a component of the subject of international relations: attitude of the state to its citizens is no longer considered a matter of exclusive internal jurisdiction. Human rights are a holistic guide that allows applying «human dimension» to the state, law, ethics, and morality. Human rights and freedoms are defined normative dimension of social and cultural activities. Moreover, they serve as one of the largest cultural values.

For Ukraine, human rights issue now becomes extremely important. Expressing from the first steps of building an independent state a wish to take a worthy place in the world and the European community means for Ukraine a need for bringing its legislation into line with international one, and in geographical terms – with European human rights standards.

Key words: law, human, democracy, state, society, politics.

Стаття надійшла 11 листопада 2015 р.